

УДК 327.5

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.5.43>

РОЛЬ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У ПОДОЛАННІ ТІНЬОВОЇ ЕКОНОМІКИ

Тамразян Г.Г.,
*аспірант кафедри світового господарства
і міжнародних економічних відносин,
Київський національний імені Тараса Шевченка,
Інститут міжнародних відносин
ORCID: 0009-0007-3505-6070*

Тамразян Г.Г. Роль державної політики у подоланні тіньової економіки

У статті досліджено проблему впливу тіньової економіки на інвестиційний клімат України та визначено роль державної політики у подоланні цього явища. Актуальність дослідження зумовлена тим, що високий рівень тінізації економіки залишається однією з ключових перешкод для залучення іноземних інвестицій та інтеграції України у глобальну економічну систему. Визначено сутність тіньових процесів, їхні основні чинники та наслідки для національної економіки. Показано, що високий рівень тінізації спричиняє зниження бюджетних надходжень, посилює корупційні ризики, формує нерівні умови конкуренції та відлякує потенційних інвесторів, що підриває довіру до державних інституцій. Проведено порівняльний аналіз масштабів тіньового сектору в Україні та інших країнах, що дало змогу виявити відмінності у структурі та динаміці тінізації. Результати підтверджують, що тіньовий сектор України залишається відносно великим порівняно з європейськими економіками, що суттєво обмежує привабливість країни для іноземного капіталу. Встановлено, що якість інституційного середовища та ефективність державного управління відіграють вирішальну роль у визначенні масштабів тіньової економічної діяльності. Проаналізовано динаміку основних показників тіньової економіки за останні роки, зокрема рівень тінізації ВВП, частку зарплат у конвертах, недекларовану зайнятість та приховані доходи підприємств. Виявлено, що незважаючи на загальне зниження рівня тінізації, окремі складові тіньового сектору демонструють негативну динаміку або залишаються на високому рівні. Окреслено можливі шляхи подолання тіньової економіки через цифровізацію державного управління, удосконалення податкової системи, впровадження технології блокчейн, розвиток безготівкових розрахунків, зростання прозорості бізнес-середовища та активізацію боротьби з корупцією. Обґрунтовано, що успішна реалізація таких стратегій може сприяти створенню прогнозованого та стабільного інвестиційного середовища. Результати дослідження мають теоретичне та прикладне значення, оскільки можуть слугувати основою для подальших досліджень взаємозв'язку між динамікою тіньової економіки, рівнем корупції та потоками прямих іноземних інвестицій, а також бути використані при розробці економічної політики та антикорупційних стратегій в умовах європейської інтеграції та повоєнного відновлення.

Ключові слова: тіньова економіка, інвестиційний клімат, Україна, корупція, іноземні інвестиції, економічна політика, цифровізація.

Tamrazian H.H. The role of state policy in overcoming the shadow economy.

The article examines the impact of the shadow economy on Ukraine's investment climate and defines the role of state policy in overcoming this phenomenon. The relevance of the study is determined by the fact that the high level of economy shadowing remains one of the key obstacles to attracting foreign investment and integrating Ukraine into the global economic system. The essence of shadow processes, their main factors and consequences for the national economy are defined. It is shown that a high level of shadowing causes a decrease in budget revenues, increases corruption risks, creates unequal competition conditions and deters potential investors, which undermines trust in state institutions. A comparative analysis of the shadow sector scale in Ukraine and other countries was conducted,

which made it possible to identify differences in the structure and dynamics of shadowing. The results confirm that Ukraine's shadow sector remains relatively large compared to European economies, which significantly limits the country's attractiveness for foreign capital. It is established that the quality of the institutional environment and the effectiveness of public administration play a crucial role in determining the scale of shadow economic activity. The dynamics of the main indicators of the shadow economy in recent years were analyzed, including the level of GDP shadowing, the share of envelope wages, undeclared employment and hidden enterprise incomes. It was found that despite the overall decrease in the shadowing level, certain components of the shadow sector demonstrate negative dynamics or remain at a high level. Possible ways to overcome the shadow economy through digitalization of public administration, improvement of the tax system, implementation of blockchain technology, development of cashless payments, increased business environment transparency and intensification of anti-corruption efforts are outlined. It is substantiated that successful implementation of such strategies can contribute to creating a predictable and stable investment environment. The research results have theoretical and applied significance, as they can serve as a basis for further research on the relationship between shadow economy dynamics, corruption levels and foreign direct investment flows, as well as be used in developing economic policy and anti-corruption strategies in the context of European integration and post-war recovery.

Key words: shadow economy, investment climate, Ukraine, corruption, foreign investment, economic policy, digitalization.

Постановка проблеми. Тіньова економіка є одним із найбільш складних та багатогранних явищ сучасного господарського розвитку, яке впливає як на національну, так і на світову економічну систему. Її наявність формує низку проблем, серед яких – зменшення надходжень до державного бюджету, підрив довіри до державних інституцій, зростання корупційних ризиків і зниження рівня інвестиційної привабливості країни. У глобалізованому світі, де економічні зв'язки дедалі більше інтегруються, значні масштаби тіньового сектору стають додатковим бар'єром для входу іноземних інвесторів та уповільнюють темпи соціально-економічного розвитку. Саме тому дослідження тіньової економіки та її впливу на інвестиційний клімат України має не лише теоретичну, але й практичну цінність, оскільки результати можуть бути використані для розробки державної політики, спрямованої на детінізацію економіки та залучення іноземних капіталовкладень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз останніх досліджень і публікацій показує, що проблематика тіньової економіки в Україні є об'єктом уваги як науковців, так і експертних кіл. У статті Л.В. Кононенко, О.Д. Коломосьць та Н.О. Бикадорової розглядається вплив цифрових технологій на тіньовий сектор, де автори підкреслюють подвійний ефект цифровізації: з одного боку, вона сприяє підвищенню прозорості та детінізації, з іншого – може створювати нові можливості для приховування операцій [2]. Таким чином, цифрові інструменти можуть бути ефективним засобом боротьби з тінню лише за умови їх комплексного правового та інституційного забезпечення.

Особливу увагу сучасні дослідники приділяють аналізу тіньових процесів у період воєнного стану. Так, Я.В. Поплюйко та М.О. Мельник відзначають, що війна сприяла трансформації структури тіньової економіки, зокрема через зростання неформальної зайнятості, поширення «конвертних» схем та тимчасових форм ухилення від сплати податків. Автори наголошують, що врахування кризових факторів є необхідною умовою для формування дієвої політики детінізації [5].

Податкові аспекти проблеми висвітлені у працях О.П. Славкової та М.І. Гордієнка, а також у дослідженні Д. Цимбал, яка аналізує втрати бюджету від несплати податку на доходи фізичних осіб [6; 8]. Науковці підкреслюють, що надмірно жорсткі фіскальні заходи без належних економічних стимулів можуть посилити приховану діяльність бізнесу. Водночас комплексна податкова реформа, спрямована на спрощення адміністрування та створення стимулів для легалізації, здатна дати позитивний результат.

Значний внесок у вивчення проблеми роблять аналітичні матеріали у засобах масової інформації. Зокрема, у публікаціях «Економічної правди» та на порталі UKR.NET подаються оцінки рівня тіньової економіки, масштаби нелегальної зайнятості та поширеність «зарплат у конвертах» [1; 3; 4; 7].

Важливим джерелом для міжнародних порівнянь є дослідження Київського міжнародного інституту соціології [10] та роботи, присвячені вивченню взаємозв'язку корупції і тіньової економіки у країнах Центральної та Східної Європи [9]. Перше акцентує увагу на поширеності тіньових практик серед населення і бізнесу в Україні, тоді як друге надає можливість здійснити порівняння з іншими країнами регіону. У результаті видно, що тіньова економіка є універсальним явищем, але її структура та масштаби відрізняються залежно від інституційного середовища та якості державного управління.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є комплексний аналіз масштабів тіньової економіки в Україні та дослідження її впливу на формування інвестиційного клімату держави. Для досягнення поставленої мети передбачено виконання таких завдань:

- окреслити сутність тіньової економіки та визначити її основні характеристики;
- проаналізувати рівень тіньового сектору в Україні та порівняти його з іншими країнами світу;
- з'ясувати ключові наслідки існування тіньової економіки для інвестиційного клімату;
- запропонувати можливі напрями подолання тіньових процесів та підвищення економічної привабливості України для іноземних інвесторів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Тіньова економіка в Україні є складним багато-рівневим явищем, що формується під впливом як внутрішніх соціально-економічних факторів, так і глобальних процесів. Її наявність не лише знижує обсяги податкових надходжень та обмежує фінансові ресурси держави, а й негативно впливає на інвестиційний клімат, підриваючи довіру міжнародних партнерів та іноземних інвесторів. У цьому контексті особливого значення набуває роль державної політики, спрямованої на детінізацію економіки та створення прозорих умов для ведення бізнесу. Невтручання в дану сферу може привести до фатальних помилок у визначенні пріоритетів розвитку макроекономічних показників, до фінансово-економічних диспропорцій, що веде до викривлення загальної політики держави [6, с. 3].

Одним із ключових напрямів державної політики виступає фіскальна реформа, яка має на меті не лише підвищення податкової дисципліни, а й створення стимулів для добровільної легалізації доходів. Важливим кроком у цьому напрямку стало ухвалення закону про одноразове добровільне декларування активів, що дозволив фізичним особам офіційно вивести з тіні кошти та майно за умови сплати спеціального збору. Такий інструмент, з одного боку, сприяє наповненню бюджету, а з іншого – формує правову базу для поступового переходу економіки у легальний сектор.

Значний вплив на процеси детінізації має розвиток цифрових технологій. Використання технології блокчейн дозволяє:

– забезпечити незмінність записів транзакцій у ланцюгах даних, доступних через однорангову мережу. Завдяки цьому блокчейн можна розглядати як інструмент зміцнення довіри між учасниками ланцюга постачання продукції шляхом спрощення перевірки інформації;

– підвищити рівень відстеження та забезпечити прозорість руху товарів у ланцюгу постачання – від виробника до кінцевого споживача [2]. Війна стала неочікуваним, але дієвим каталізатором цього процесу, адже зростання обсягів безготівкових операцій, посилення контролю за готівковим обігом та впровадження цифрових сервісів у сфері фінансового моніторингу сприяли скороченню частки тіньового сектору.

Водночас не всі сегменти тіньової економіки демонструють позитивну динаміку. Незважаючи на зниження загального рівня тінізації, спостерігається зростання частки заробітних плат у «конвертах» та стабільно високі показники недекларованої зайнятості [5, с. 20]. Подібна тенденція вказує на те, що державна політика у сфері легалізації праці не завжди має належну ефективність. Це пов'язано як із низьким рівнем довіри населення до органів влади, так і зі збереженням корупційних практик на ринку праці.

У процесі дослідження тіньової економіки в Україні важливо опиратися на системні статистичні дані, які дозволяють відстежити динаміку змін та оцінити потенційний вплив державної політики. В останні роки спостерігається тенденція до поступового зниження офіційно оціненого рівня тінізації економіки, хоча значна частина параметрів залишаються або без змін, або не мають оновлених публічних значень.

На Рис. 1 подано оцінку рівня тіньової економіки в Україні у відсотках до ВВП за період із 2010 по 2023 рік [7].

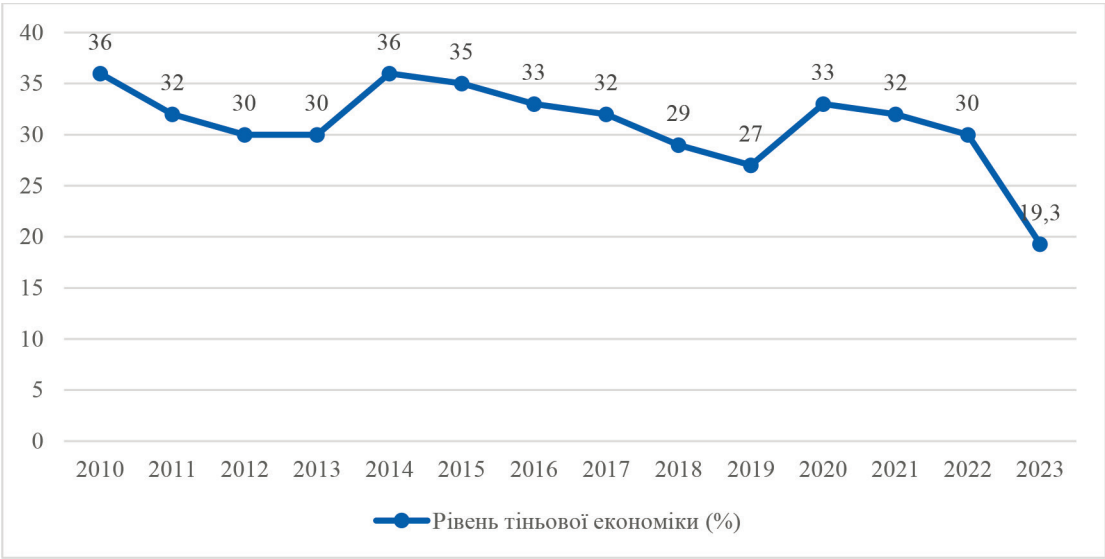

Рис. 1. Рівень тіньової економіки (%)

Джерело: сформовано на основі [7].

У 2010–2014 роках рівень тінізації залишався стабільно високим на позначці близько 30–36%. Зниження почалося з 2015 року, і в передвоєнний період 2019 року зафіксовано один із найнижчих рівнів – 27%. Війна, починаючи з 2022 року, істотно змінила структуру економіки, але водночас сприяла зростанню безготівкових розрахунків і цифровізації, що частково вплинуло на зниження частки тіні у 2023 році до 19,3%.

Інші складові тіньової економіки – такі як виплата зарплат у «конвертах», приховане працевлаштування, недекларовані доходи фізичних осіб та підприємств – демонструють більш сталу динаміку. На рис. 2 представлено дані за цими параметрами на основі останніх доступних досліджень.

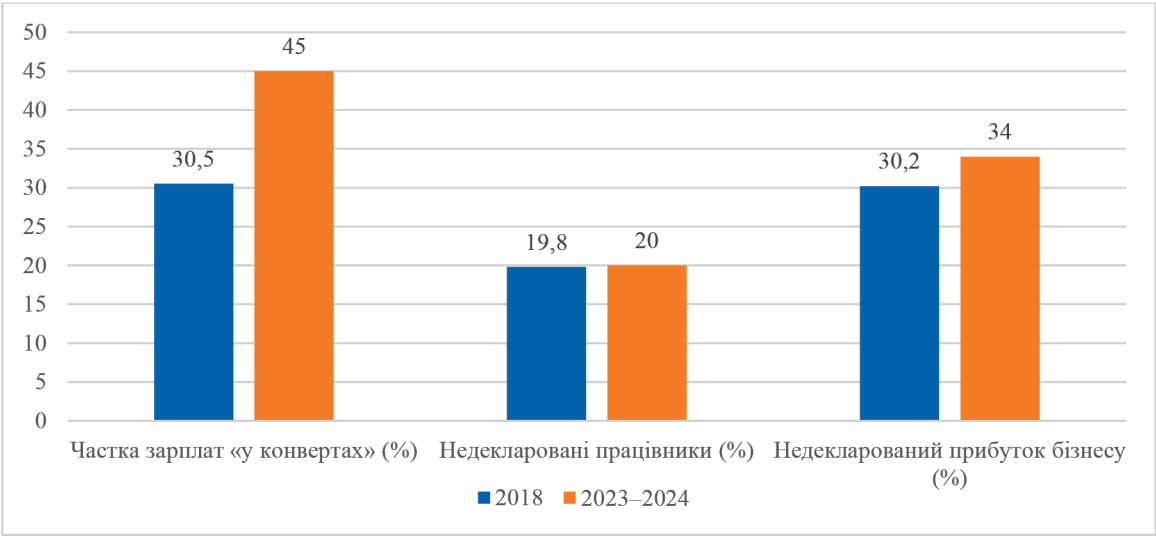

Рис. 2. Динаміка інших складових тіньової економіки

Джерело: сформовано на основі [7].

У контексті оцінки ефективності державної політики щодо детінізації економіки важливим є аналіз динаміки ключових показників тіньового сектору за останні роки. Порівняння даних за 2018 рік із актуальними оцінками за 2023–2024 роки дозволяє виявити зміни у структурі тіньових практик, що відбулися під впливом як фіскальних рішень, так і загальноекономічних викликів.

Так, згідно з аналітичними оцінками, у 2018 році рівень тіньової економіки в Україні становив 23,8% від ВВП, тоді як у 2023 році цей показник знизився до 19,3%. Дослідники наголошують, що основним чинником скорочення стало зменшення частки готівкових операцій і розширення безготівкових розрахунків в умовах війни [1].

Водночас динаміка окремих елементів тіньового сектору демонструє іншу картину. У 2018 році частка заробітних плат, що виплачувалися в обхід офіційної звітності, оцінювалася на рівні 30,5%. У 2024 році, за журналістськими дослідженнями, цей показник сягнув орієнтовно 45% [4]. Подібна тенденція спостерігається і щодо недекларованої зайнятості: її рівень у 2018 році складав 19,8%, тоді як у 2024 році за даними аналітичного матеріалу ukr.net він зберігався на рівні 20% [3].

Ще одним важливим індикатором є частка недекларованого прибутку бізнесу. У 2018 році вона становила 30,2%, а в 2023–2024 роках – зросла до 34% [8]. Збереження високого рівня такого показника свідчить про сталість практик оптимізації податкового навантаження та використання схем із прихованим доходом.

Зіставлення наведених даних дає підстави стверджувати, що загальне зменшення рівня тіньової економіки не супроводжується аналогічним скороченням тіньових практик у трудових та дохідних сферах. Це, у свою чергу, вказує на обмежений вплив окремих державних ініціатив за відсутності системної міжвідомчої координації, зміни інституційної спроможності органів контролю та культури добровільного декларування з боку громадян і бізнесу.

Досвід інших країн у боротьбі з тіньовою економікою демонструє, що успішна детінізація можлива лише за умови комплексного підходу, який поєднує інституційні, фіскальні та технологічні рішення. Особливий інтерес становлять приклади країн Центральної та Східної Європи, які пройшли шлях трансформації економічних систем. Польський досвід показує ефективність модернізації податкової адміністрації з широким використанням цифрових технологій та запровадженням системи обов'язкової онлайн-реєстрації продажів у реальному часі. Естонія стала піонером у впровадженні електронного урядування, де максимальна цифровізація державних послуг та автоматизація податкової звітності створили прозоре середовище для ведення бізнесу. Грузія продемонструвала можливість радикальних змін через масштабну реформу державного апарату, спрощення податкової системи та дерегуляцію економіки, що дозволило швидко зменшити рівень тіньової економіки та залучити іноземні інвестиції [9].

Аналіз успішних реформ дозволяє виокремити кілька спільних рис: комплексність і системність підходу, послідовність у реалізації змін, залучення цифрових технологій як інструменту підвищення прозорості, спрощення адміністративних процедур та формування довіри між державою, бізнесом і громадянами. В Україні реалізація подібних стратегій можлива за умови політичної волі, міжвідомчої координації та послідовної комунікації з суспільством. Важливо враховувати, що жодна окрема реформа не здатна вирішити проблему тінізації, натомість необхідний синергетичний ефект від одночасного впровадження змін у різних сферах державного управління.

Наявність значного тіньового сектору створює численні бар'єри для залучення іноземних інвестицій та обмежує можливості для сталого економічного зростання. Тіньова економіка впливає на інвестиційний клімат через кілька каналів: формує нестабільне бізнес-середовище через нерівні умови конкуренції, сигналізує про слабкість інституцій та корумпованість органів влади, обмежує фінансові ресурси держави для розвитку інфраструктури та соціальної сфери. Дослідження підтверджують негативну кореляцію між рівнем тінізації та інвестиційною привабливістю країни: чим вищий рівень тіньової економіки, тим нижча довіра інвесторів [9; 10].

Для України подолання тіньової економіки є не лише економічним, а й стратегічним завданням, особливо в контексті євроінтеграції та повоєнного відновлення. Зниження рівня тінізації сприятиме покращенню позицій країни в міжнародних рейтингах, підвищенню довіри з боку міжнародних фінансових організацій та створенню передумов для залучення масштабних інвестицій у відбудову економіки. Успішна реалізація політики детінізації вимагає не лише технічних і правових рішень, а й зміни суспільної свідомості, формування культури податкової доброчесності та підвищення рівня довіри до державних інституцій.

Серед важливих правових інструментів, спрямованих на детінізацію, варто виділити Закон України від 15.06.2021 № 1539 IX, який увів механізм одноразового добровільного декларування активів фізичних осіб. Запровадження спеціального збору у 5%, 9% або 18% залежно від форми активів дало змогу фізичним особам вивести з тіні готівкові кошти, нерухомість, корпоративні права, що не були раніше офіційно оформлені.

Додатково в окремих секторах розробляються нормативні акти, спрямовані на легалізацію специфічних видів доходів – зокрема, ринку оренди житла, діяльності ФОПів на спрощеній системі, а також оподаткування самозайнятих осіб. У поєднанні з розвитком електронних сервісів податкової звітності та автоматизацією обміну інформацією між державними органами, ці заходи створюють інституційне підґрунтя для детінізації.

Таким чином, наявна статистика дозволяє стверджувати, що зниження рівня тіньової економіки в Україні в останні роки збігається з активізацією державної політики у сфері оподаткування, фінансового моніторингу та правового регулювання. Проте в силу відсутності регулярних оновлених даних по окремих тіньових практиках (зокрема, щодо зарплат, реєстрації працівників, структури схем ухилення) необхідним є подальше наповнення інформаційного простору офіційною статистикою та аналітичними оцінками. Тільки на основі повних і актуальних даних можливе точне вимірювання результативності політичних заходів у цій сфері.

Аналіз динаміки тіньової економіки дозволяє зробити висновок, що окремі заходи державної політики, зокрема спрямовані на зменшення готівкових операцій, дають відчутні результати. Проте без комплексного підходу, що охоплює трудові відносини, механізми контролю та стимулювання бізнесу до легалізації, ці успіхи матимуть обмежений характер. Для досягнення системного ефекту необхідна координація зусиль різних органів влади, ефективна комунікація з бізнесом і громадянами та формування культури податкової доброчесності.

Важливим аспектом боротьби з тіньовою економікою є розвиток цифрових інструментів фінансового моніторингу та контролю. В Україні впровадження програмних реєстраторів розрахункових операцій (PRRO), розширення функціоналу електронного кабінету платника податків та запуск сервісів на платформі «Дія» створили технологічну основу для підвищення прозорості бізнес-операцій. Особливо помітний ефект спостерігається у сфері роздрібної торгівлі та послуг, де автоматизація обліку виручки значно ускладнила можливості для приховування доходів. Водночас цифровізація сама по собі не є панацеєю – вона має супроводжуватися адекватними санкціями за порушення, ефективною роботою контролюючих органів та створенням стимулів для добровільної легалізації. Без цих складових навіть найсучасніші технології не зможуть забезпечити очікуваний ефект детінізації.

Окремої уваги заслуговує проблема тіньової зайнятості, яка залишається одним із найбільш поширених проявів тіньової економіки в Україні. Виплата заробітних плат «у конвертах» не лише позбавляє працівників соціального захисту та пенсійних накопичень, а й створює дисбаланс на ринку праці, де сумлінні роботодавці опиняються в невігідному становищі порівняно з тими, хто уникає сплати податків і соціальних внесків. Подолання цієї проблеми вимагає комплексного підходу: з одного боку, необхідне посилення контролю з боку Державної податкової служби та інспекції праці, з іншого – створення економічних стимулів для легалізації трудових відносин, зокрема через зниження податкового навантаження на фонд оплати праці та спрощення процедур оформлення працівників. Важливу роль відіграє й інформаційна кампанія, спрямована на підвищення обізнаності громадян про ризики неофіційного працевлаштування та переваги легальної зайнятості.

Перспективи детінізації української економіки значною мірою залежать від успішності інституційних реформ та зміцнення верховенства права. Міжнародна практика свідчить, що країни з високим рівнем довіри до судової системи, ефективною боротьбою з корупцією та передбачуваним регуляторним середовищем демонструють нижчі показники тінізації. Тому поряд із фіскальними та технологічними заходами необхідним є реформування судової системи, підвищення незалежності правоохоронних органів та забезпечення реальної відповідальності за економічні правопорушення. Лише за умови створення такого інституційного фундаменту можливе формування довгострокової культури легального ведення бізнесу та добровільного дотримання податкових зобов'язань, що є запорукою сталого зниження рівня тіньової економіки.

Висновки та перспективи. Проведене дослідження показало, що тіньова економіка є одним із ключових факторів, які негативно впливають на інвестиційний клімат України. Її високий рівень

призводить до зниження довіри з боку зовнішніх інвесторів, зростання корупційних ризиків та нерівних умов конкуренції для підприємств.

Разом із тим результати дослідження засвідчили, що існують інструменти, здатні зменшити масштаби тіньового сектору. Серед них – цифровізація державного управління, розвиток безготівкових розрахунків, вдосконалення податкової системи, прозорість у веденні бізнесу та посилення інституційної спроможності державних органів. Запровадження подібних заходів може сприяти підвищенню рівня економічної довіри та формуванню більш сприятливого інвестиційного клімату.

Перспективи подальших наукових розвідок у цьому напрямі пов'язані з необхідністю глибшого вивчення взаємозв'язку між тіньовою економікою, рівнем корупції та інвестиційною привабливістю. Доцільним є проведення кількісних досліджень із використанням економіко-математичних моделей, що дозволять прогнозувати динаміку тіньового сектору та його вплив на макроекономічні показники. Важливим також є розширення міжнародних порівнянь, що допоможе визначити ефективні практики боротьби з тіньовими процесами та адаптувати їх до українських умов.

Таким чином, подальші дослідження тіньової економіки та її впливу на інвестиційний клімат України залишаються актуальними та мають не лише наукове, а й практичне значення, оскільки результати можуть бути використані для розробки ефективних економічних стратегій і державної політики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гетман О. На яких схемах тіньової економіки держава втрачає найбільше? *Економічна правда*. 2024. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2024/10/31/721290/> (дата звернення: 03.10.2025).
2. Кононенко Л.В., Коломоєць О.Д., Бикадорова Н.О. Вплив цифрових технологій на тіньову економіку: економіко-правовий аспект. *Економіка та суспільство*. Випуск 65. 2024. С. 1–6. URL: <https://economyandsociety.in.ua/index.php/journal/article/view/4433> (дата звернення: 03.10.2025).
3. Куш О. Тіньова економіка України та її розмір. *Україна кримінальна*. 2024. URL: <https://www.ukr.net/ru/news/details/economics/106442516.html> (дата звернення: 03.10.2025).
4. Муравський А. Яка частка економіки України знаходиться у тіні: дослідження. *Українська правда*. *Економічна правда*. 2025. URL: <https://www.epravda.com.ua/biznes/yaka-chastka-ekonomiki-ukrajini-znahoditsya-u-tini-doslidzhennya-806960> (дата звернення: 03.10.2025).
5. Поплюйко Я.В., Мельник М.О. Оцінка рівня тіньової економіки України в період воєнного стану та визначення ключових факторів впливу. *Статистика України*. № 2. 2025. С. 17–29. URL: <https://su-journal.com.ua/index.php/journal/article/download/477/444/872> (дата звернення: 03.10.2025).
6. Славкова О.П., Гордієнко М.І. Державна політика детінізації економіки: податковий аспект. *Вісник Сумського національного аграрного університету*. Серія «Економіка і менеджмент». Випуск 3 (81). 2019. С. 3–7. URL: <https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/1006408> (дата звернення: 03.10.2025).
7. Тіньова економіка: як оцінюється її рівень в Україні та інших країнах. *Слово і Діло. Аналітичний портал*. 2025. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2025/04/15/infografika/ekonomika/tinova-ekonomika-yak-oczinyuyetsya-yiyi-riven-ukrayini-ta-inshyx-krayinax> (дата звернення: 03.10.2025).
8. Цимбал Д. Вплив тіньового сектору у розрізі несплати ПДФО із заробітної плати на економічний та соціальний розвиток України. *VII конференція студентів та молодих дослідників*. 2023. С. 1–20. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Diana_Tsymbal_Vplyv_tinovoyi_ekonomiky_u_%20rozrizi_nesplaty_PDFO.pdf (дата звернення: 03.10.2025).
9. Chervyakova V., Chervyakova T. The Relationship between Corruption and the Shadow Economy in Ukraine and Other Central and Eastern European Countries. *Comparative Economic Research. Central and Eastern Europe*. 2020. Vol. 23. Iss. 4, pp. 7–30. <https://doi.org/10.18778/1508-2008.23.25>.
10. Lysa O., Fedets I., Sauka A. Shadow Economy Index for Ukraine 2017-2018. Kyiv International Institute of Sociology. 2019. 20 p. URL: https://kiis.com.ua/materials/pr/20191107_Shadow/Shadow%20Economy%20Index%20Ukraine.pdf (дата звернення: 03.10.2025).